

ШЕВЧЕНКОЗНАВЦІ ТА ШЕВЧЕНКОЛЮБИ

Денис ЧЕРНІЄНКО

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО ЛЕОНІДА БОЛЬШАКОВА: ПОШУК ДОВЖИНОЮ В ЖИТТЯ

У статті окреслено основні етапи життєвого і творчого шляху відомого письменника, педагога, громадського діяча Л. Большакова, його науково-літературну спадщину, внесок у дослідження періоду заслання Тараса Шевченка, форми науково-просвітницької діяльності.

Ключові слова: Л. Большаков, заслання Т. Шевченка, історіографія, літературознавство, науковий пошук, Оренбург, Південний Урал, просвітництво, шевченкознавство.

Південний Урал став місцем перебування Тараса Шевченка під час політичного заслання в 1847–1850-х рр. Цей період долі Кобзаря представлений значною кількістю літературних текстів та архівних документів. Тому не випадково, що в цьому краї ще наприкінці XIX ст. виникає великий інтерес до вивчення різних сторін життя поета. До середини XX ст. вже існував певний історіографічний досвід, який дозволяє говорити про зародження регіонального шевченкознавства [34; 24]. Але по-справжньому системного наукового характеру та глибокого змісту історико-літературознавча проблема «Шевченко в оренбурзькому засланні» набула завдяки більш ніж 50-річній дослідницькій та просвітницькій діяльності відомого журналіста, вченого, краєзнавця, філолога, письменника, лауреата премії Ради Міністрів України ім. П. Тичини (1982), Заслуженого діяча культури України (1992), лауреата Державної премії Украї-



ни ім. Т. Шевченка (1994) Леоніда Наумовича Большакова (1924–2004). Йому вдалося не лише розвинути, але і вдосконалити й розгорнути багато напрямків шевченкознавчої роботи.

На рідній Чернігівщині, де Л. Большаков народився (м. Сновськ, сучасний Щорс) і жив до 17 років, він відвідував літературний гурток міського Будинку піонерів, вперше спробував себе в поезії та прозі. Саме тут у 1939–1940-ті рр. він зробив перші дослідницькі кроки [23, 28], з'явилися публікації в місцевих газетах – «Більшовик», «Молодий комунар» тощо. Письменник завжди із вдячністю згадував свою вчительку літератури Р. Кабалюк, яка вперше познайомила з художнім словом, виплекала інтерес та любов до творчості Пушкіна, Шевченка, Коцюбинського.

Початок Великої Вітчизняної війни змусив родину переїхати на далекий Урал, у невеличке місто Орськ, де у листопаді 1941 р. Л. Большакова було зараховано до штату газети «Орський рабочий». Для молодого журналіста й письменника-початківця, який добре знав біографію і творчість Т. Шевченка, Орськ мав особливе, символічне значення: *«Так это тот самый Орск и есть? А где был плац? Где стояли казармы? Где проходил ров? Раньше, чем город увидеть, «слышал» о нем от... Шевченко. Но Шевченко рядом не было, и ответить на мои «где?» толком не мог никто»* [2, 9]. Тому молодий дослідник хотів дізнатися якомога більше про життя Кобзаря у цей період. В орському та оренбурзькому архівах розшукував будь-які відомості про ці місця шевченківської доби, за старими схемами реконструював розміщення і планування будинків, які бачив та відвідував відомий засланець, згодом докладав чимало зусиль для увічнення цих місць меморіальними дошками [31].

В «Орском рабочем» Л. Большаков працював 21 рік – з 1941 до 1962 р., пройшов усі етапи професійного становлення від звичайного співробітника до заступника головного редактора. В Орську закінчив спочатку учительський інститут, а в 1953 р. – факультет російської мови та літератури педагогічного інституту. Саме в Орську Л. Большаков «народився» як справжній письменник і громадський діяч [23, 55]: тут у газетних статтях починає писати про життя Т. Шевченка в Орській фортеці, про долю його малюнків. Вперше проведено свято «Шевченківський березень» (1976), створено міський музей Т. Шевченка (1986).

1962 р. Л. Большакова переводять в Оренбург на посаду директора обласної студії телебачення, яка тоді лише створювалась. Одна з новацій, що з'явилася з його ініціативи – випуск тематичних телевізійних фільмів (журналіст-дослідник сам став автором понад 10 телевізійних сценаріїв). Першим досвідом був фільм «Будинок його друга», знятий на основі архівних матеріалів за сценарієм самого вченого. У фільмі йшлося про хату Карла Герна, у якій часто бував поет.

У травні 1968 р. Л. Большаков за власним бажання пішов з телебачення, оскільки відчував ідеологічний тиск, неприйнятний для творчої людини. Дослідник незабаром перейшов на викладацьку роботу, завдяки цьому з'явилося більше вільного часу для наукової та літературної праці – до серпня 1968 р. було завершено кандидатську дисертацію [9]. Шевченківська тема вже цілком захопила Л. Большакова, з'являється чимало статей у місцевих, регіональних і центральних літературно-художніх та наукових журналах, зокрема, в Україні.



Головним підсумком п'ятирічної роботи, першим монографічним досвідом Л. Большакова у шевченкознавстві та в жанрі літературознавчого дослідження стала книга «Слідами Оренбурзької зими» [16]. Автор бажав «внести щось нове у прочитання важливих сторінок біографії Т. Шевченка». До середини 1960-х рр. про період заслання поета вже існувала достатньо широка мемуарна та наукова література, але й «білих плям» ще вистачало. Слабко вивченими залишалися новопетровські та аральські сторінки його життя на чужині. Унікальність книги полягала ще й у тому, що в ній велику частину інформації було взято з не відомих раніше архівних джерел, які вперше в шевченкознавстві потрапляли до наукового обігу.

Зі всього тривалого часу заслання Л. Большаков зосереджує увагу на періоді від листопада 1849 р. до травня 1850 р., якому й дає метафоричну назву «оренбурзька зима». 204 дні життя Кобзаря у складних обставинах до тих пір залишалися у науці загадковими. Автор докладно описує Оренбург того часу, наводить галерею людей, які оточували поета в місті, реконструює творчу «кухню» майстра, який щойно повернувся із півторарічної Аральської експедиції з новими враженнями та сюжетами для роботи, побутовими замальовками повсякденного життя містян та багато іншого.

Паралельно Л. Большаков аналізує стан архівних джерел, розкриває свій дослідницький шлях до невідомих рукописів і документів, супроводжує текст солідною бібліографією. Гіпотези і твердження автора поєднуються з фрагментами із творів Т. Шевченка, що дає художньому тексту міцну та безперечну наукову основу. Слід додати, що книгу написано блискучою, жвавою мовою, письменник весь час знаходить нові цікаві форми для висловлення своїх думок. Л. Большакову вдалося встановити послідовність і хронологію подій, обґрунтувати причини багатьох із них. У результаті оренбурзький період життя Т. Шевченка було виведено із тіні. Після виходу книги вдала авторська метафора «оренбурзька зима» щодо біографії Т. Шевченка стала самостійним науковим терміном, що означає період від повернення з Аралу до другого арешту.

Шевченкознавчі дослідження Л. Большакова другої половини 1960-х рр. викликали значний інтерес з боку українських колег. Науковим керівником його кандидатської дисертації став завідувач сектором шевченкознавства Інституту літератури АН УРСР академік Є. Кирилук. З позитивними відгуками і рецензіями виступили, наприклад, член-кореспондент АН СРСР П. Берков, член-кореспондент АН УРСР Є. Шабліовський, письменник-літературознавець О. Дейч. Завдяки дослідженням Л. Большакова Оренбург на Південному Уралі став визнаним центром радянського шевченкознавства. У травні 1970 р. в Оренбурзі та Орську відбулась XIX Всесоюзна Шевченківська конференція, яку організував місцевий педагогічний інститут та Інститут літератури АН України. Провідні наукові сили країни представляли доповідачі з Києва, Донецька, Одеси, Черкаси, Мінська, Душанбе, Калініна та інших міст. Матеріали конференції згодом було видано в Києві [28].

У 1970-ті рр. дуже плідно склалися стосунки Л. Большакова з українськими колегами (В. Бородін, Є. Кирилук, М. Миколаєнко, Є. Шабліовський та ін.)



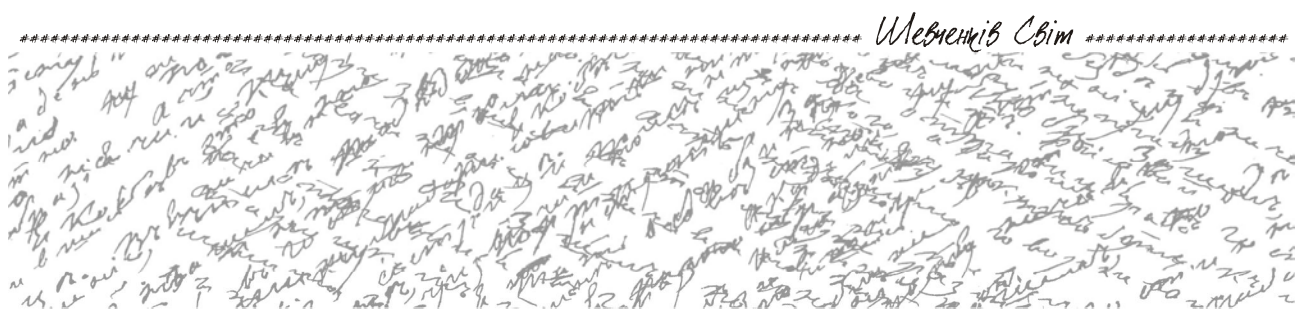
та провідними дослідницькими центрами, зокрема, Інститутом літератури ім. Т. Шевченка АН України. Це період не лише активного особистого й наукового листування, але й перекладів творів Л. Большакова українською мовою для публікації на Батьківщині [11; 14]. У книзі «Літа невольничі» надруковано словник Шевченкового оточення, який збирався тривалий час і містив понад 900 біографічних довідок про людей, що мали стосунок до поета за десять років заслання. Такий підхід дозволив показати картину його особистого спілкування та соціального оточення.

«Іхав поет із заслання...» – ще одна з блискучих книг Л. Большакова й перша в науковій літературі спроба встановити й простежити шлях повернення Т. Шевченка із заслання у 1857–1858 рр. від Новопетровського укріплення до Москви. Зібраний, систематизований та прокоментований матеріал дає можливість зрозуміти, наскільки важливу роль зіграли ці декілька місяців у житті поета. Читач переживає разом з ним усі перешкоди складної подорожі, усі його радощі, надії, розчарування. У книжці також розміщено «Словник оточення й зв'язків Т. Шевченка періоду повернення з заслання», що складається з 187 персоналій – коротких довідок-нарисів. Л. Большаков почав працювати над цим словником ще в 1967–1968 рр., будучи директором телестудії. 1977 р. у Києві вийшов «Шевченківський словник» у двох томах, де було понад 200 статей Л. Большакова. Так потроху відбувалося знайомство України з працями оренбурзького автора.

З 1 січня 1984 р. в день свого 60-ліття Л. Большаков почав вести регулярні записи у «Щоденнику». Останній запис він зробив 6 серпня 2004 р. за три дні до смерті. У підсумку – 20 років життя і 20 «томів» щоденника. Записи мають місцями діловий, місяцями рефлексивний характер – це переважно лаконічні звіти про те, що зроблено у відповідний день; думки у зв'язку з якимось важливими листами; враження від прочитаного, побаченого; роздуми про події у родині, місті, країні. Учений зізнався, що власний щоденник допомагає йому краще зрозуміти своїх героїв, проникнути в їхню свідомість, світогляд, психологію творчості [23, 10-11].

Загалом 1980-ті рр. стали дуже плідними для Л. Большакова у галузі шевченкознавства. Розробляючи раніше розпочаті сюжети й «накручуючи» на них нові ідеї, що виникали у процесі роботи, він підготував велику кількість статей у місцевих та регіональних виданнях. Не зупиняється й співпраця з Україною, де виходять не лише статті (в журналах «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Прапор», «Радянське літературознавство» тощо), але й нові книги [18; 19; 22].

Серед них, безумовно, вияскравлюється одна з найбільш відомих книг Л. Большакова «Все он изведаль...» [6] – збірка різножанрових творів, що стала підсумком багаторічних пошуків. У декількох повістях і оповідях в різних аспектах на основі вже відомих або досі невідомих джерел досліджено життя і творчість поета. Передусім порушено такі питання, як взаємодія середовища й творчої особистості, психологія народження і здійснення задумів. Л. Большаков підкреслює, що «у кожного из нас свой Шевченко... Шевченко – целый мир. Мир образов, чувств, мыслей, идей... Формируя книгу, я старался с наиболь-



шей полнотою, целостністю, убедительністю передати читателю своє претворення перед гением» [5].

У середині 1980-х рр. Л. Большаков почав обдумувати і втілювати ідею створення Шевченківського комплексу-меморіалу, зокрема, обладнання так званого Орського (або Шевченківського) тракту, яким поет не раз подорожував. Багато разів проїжджаючи цим шляхом, краєзнавець зважав на порядок розташування населених пунктів, їхній сучасний стан, особливості природи тощо. Так з'являлися образи меморіальної дороги з криницями, вербами, джерелами, альтанками, місцями відпочинку, поштовими станціями, юртами, пам'ятними знаками, деревами, привезеними із самої України, музеєм – просвітницьким центром Т. Шевченка у селі Ніжинка, «музеєм дороги». Упродовж багатьох років відбувалися перемовини, поїздки, зустрічі з жителями, керівниками різного рівня, художниками. Найбільша надія була на ювілейні заходи у 1989 р. до 175-річчя Кобзаря. До того часу на всій дорозі вже було покладено асфальт, відбувалося певне облаштування. Але до повного втілення цієї ідеї на практиці справа, на жаль, не дійшла – на рубежі 1980–1990-х рр. у країні вже починалися серйозні політичні та економічні проблеми.

У березні 1986 р. сталося ще одна помітна подія – за активної участі Л. Большакова у старій частині Орська, на місці колишнього гарнізону, на вулиці, що носить ім'я поета, відкрито музей «Т. Шевченко в Орській фортеці». В основі експозиції (частково у вигляді казарми) деякі речі, які подарував Київський державний музей Т. Шевченка, панорами і картини місцевих художників. А вже до 175-ліття Кобзаря, 9 березня 1989 р. в Оренбурзі урочисто відкрито Меморіальний музей-гауптвахта Т. Шевченка – ще одна ідея Л. Большакова, яка пролунала на всю країну. Головний задум – реконструкція військової гауптвахти, розташованої у підвалі будівлі штабу Окремого Оренбурзького корпусу і кадетського ескадрону, збудованого у 1830–1840-ві рр. (сьогодні в будинку розміщено сучасну школу, а музей – на цокольному поверсі). Оренбурзька гауптвахта зіграла у житті Т. Шевченка фатальну роль. Тут під арештом в результаті доносу він пробув з 27 квітня до 12 травня 1850 р., потім удруге його відправлено в Орську фортецю для дальшого розслідування його справи, а вже звідти вислано до найбільш віддаленої точки служби – на півострів Мангишлак.

Довга й копітка робота з підготовки музею передбачала пошук в архівах автентичних планів будівлі з точним визначенням розміщення гауптвахти, виконання дизайн-проекту експозиції за найкращими зразками музейного мистецтва, підбір експонатів, пошук коштів, будівельників тощо. У результаті інтер'єр було максимально наближено до історичної дійсності – реконструйовано арештантську кімнату з оригінальними підлогою і стінами, караульна, коридор. У створенні музею брали участь художники, музейні працівники з України, Оренбурга. Усі приміщення оптимально обладнано під виставкові зали з манекенами – фігурами військових того часу, репродукціями творів Т. Шевченка, копіями документів, книгами, подарунками музею, іншими стародавніми та сучасними експонатами. Л. Большаков доклав чимало зусиль, щоб музей-гауптвахта став



не лише виставкою унікальних речей, але й культурно-просвітницьким центром з різноманітними формами роботи [30, 13 – 16].

Як видно зі щоденникових записів, Л. Большаков дуже болісно сприймав і переживав усі глибинні трансформації в суспільстві, політиці, культурі, побуті на рубежі 1980–1990-х рр. Тому період з 1988 до 1992 р. видався не зовсім продуктивним щодо обсягу виданого матеріалу – лише 15 публікацій за п'ять років, з них шість саме з шевченківської тематики. Наприклад, 1991 р. до 250-річчя Оренбурга вийшла невеличка книжка «Дорогами Кобзаря» [8]. Проведене краєзнавче дослідження стало першою спробою вивчення кожного з пам'ятних місць у місті й області, пов'язаних з багатолітньою солдатчиною поета. У 18 коротких главах представлено все насичене життя Т. Шевченка на засланні від приїзду на південний Урал до відправлення на Мангишлак – поїздки з Оренбурга в Орськ і назад, враження від міст і сіл, звичаї, що панували у фортецях, обставини переходу на Аральське море тощо. Збираючи матеріал для книги, Л. Большаков за архівними джерелами зміг уточнити деякі важливі дати в біографії Т. Шевченка, достовірно показати місця його проживання і перебування в Оренбурзі й Орську, а також топографію подорожей губернією.

Можна стверджувати, що Л. Большаков не просто чудово розумів особливості мислення й мотиви дій свого героя, він його відчував, тому намагався максимально повно й реалістично намалювати його образ. Письменник любив свого героя, хотів розкрити читачеві внутрішній світ поета, як сам його собі уявляв, розповісти про його роздуми, сумління, помилки: «Я не молюсь на Шевченка, я его изучаю ... мне он нужен взаправдашний ... Я смотрю на Тараса не как на идола – отстраненно, вполне критично. Но это и есть единственно научный, единственно достойный подход» [23, с. 220-221]. Учений завжди протестував проти обожнювання Тараса: «Шевченко установлено больше памятников, чем любому другому национальному поэту в мире, .. памятников одинаковых – хмурых, усатых, старых» [23, с. 222]; був переконаний у тому, що Шевченко – не лише поет і художник України і для України, він належить літературі, мистецтву, філософії всіх народів і країн світу, оскільки писав про всім зрозумілі прості речі – Любов, Свободу, Гідність, Справедливість, Рівність тощо.

Сам Л. Большаков вважав своєю «головною справою життя», «найголовнішою книгою», що вміщує усі попередні задуми, «Быль о Тарасе» [2; 3; 4], де автор постарався зобразити поета не звичною, трафаретною, а багатогранною і цілісною особистістю. Задум монументальної, «епохальної» праці, що могла б зламати багато стереотипів, з'явився на початку 1986 р.: «дать стенографически полный и точный слепок жизни – эпохи и человека», ставка делалась на исчерпывающую полноту: «книга должна быть широкой, объемной, крупной во всех отношениях... с достаточной полнотой, прямо и честно поведать о каждом годе, месяце, дне солдатчины Шевченко и возвращения его из неволи» [23, с. 223]. Глибинним внутрішнім імпульсом було розуміння того, що «усі біографи Шевченка у боргу перед ним», бо «занадто багато незримого, упущеного, великих і малих помилок у пізнанні життя генія» [23, с. 231].



Важливими були не лише новизна матеріалів, а й новизна їхньої подачі. Від самого початку книга постала як роман-дослідження, роман-документ, максимально насичений інформацією, у складі десяти книжок – за всіма роками солдатчини. Особливо мало було вивчено саме перший рік поета на засланні від червня 1847 до червня 1848 р. Пізніше над хронологічним принципом став переважати географічний: Оренбург – Орськ – Арал – Оренбург – Орськ – Мангишлак. Уже в процесі роботи прийшло розуміння того, що кількість томів визначиться з часом, та й не у кількості справа. Принциповим є інше: *«книга должна быть полемичной ... направленной против тех, кто талдычит прописные истины, .. не видя жизни Шевченко в эти десять лет, представляя ее исключительно черной солдатчиной, суживая трагедию поэта-художника... Быль о Тарасе – в противовес Легенды о Тарасе. Так формируется задача моей книги и всего цикла: быль противостоит небыли, неправде и откровенной лжи о нем, .. это новый подход к биографии Шевченко – за него и против примитивов»* [23, с. 226 – 227].

Роботу над останнім третім томом було завершено у травні 1991 р. Характерно, що підсумкова назва трилогії – «Билиця про Тараса» «Быль о Тарасе», виникла у автора лише через два з половиною роки як логічне узагальнення всього пройденого шляху. Таким чином, зазначена трилогія – найбільший твір про Т. Шевченка, охоплює три роки життя поета – 1847–1850, у ній зібрано послання майже на всі документи і факти оренбурзького заслання Кобзаря. Завершення роботи над книгою припало на початок 1990-х рр. – складний час у плані не лише матеріального добробуту, а й серйозних ідеологічних змін і суспільних випробувань. З великими труднощами перший том вийшов у Оренбурзі невеличким накладом у липні 1993 р.

Дослідник написав три томи, збирався взятися ще й за подовження трилогії, планував четвертий том присвятити Мангишлаку, цей проект «тягнув», на його погляд, ще на одну – дві книги. Вже з початку 1994 р. Л. Большаков продумував концепцію і структуру наступної частини. Але, за визнанням самого вченого, *«испугавшись бесперспективности неиздания, .. возобновить работу, восстановит настрой... уже не отважился»* [23, с. 240], підготовчі матеріали для «мангишлацького» рукопису залишились у домашньому архіві (зараз разом з іншими документами у повному обсязі зберігаються в особистому фонді Большакова в Державному архіві Оренбурзької області). Крім того, основну увагу дослідника у цей час привертав уже інший великий проект – «Шевченківська енциклопедія».

Логічним і продуманим кроком для дальших наукових пошуків Л. Большакова стало створення «Інституту Тараса Шевченка» (ІТШ) – важлива, резонансна суспільно-політична подія на початку складних 1990-х рр. До того часу вже визріла необхідність і з'явилась можливість розвитку діяльності не лише в науковому, але і в культурно-просвітницькому напрямку. Не даремно засновником Інституту стало Оренбурзьке обласне українське культурно-просвітницьке товариство ім. Т. Шевченка. Метою Інституту було об'єднання небагатьох шевченкознавців за межами України в єдиний центр, стимулювання шевченкознавчих досліджень



у самій Україні [23, с. 241]. Учені-ентузіасти в Росії, крім Оренбурга, працювали в Петербурзі, а також Казахстані, Узбекистані, Таджикистані. Заснування такого осередку саме в Оренбурзі було ще й цілком символічним, оскільки свого часу місто було столицею величезної губернії, що охоплювала майже всю Середню Азію, включно з Аралом і Мангишлаком – шевченківськими місцями.

Ідея створення такого Інституту виникла у Л. Большакова в січні 1993 р., її підтримали усі колеги-респонденти по науковому та особистому листуванню з різних міст Росії, України, інших країн. Презентацію готували в Обласній науковій бібліотеці до 27 березня 1993 р. – дати офіційного завершення традиційного «Шевченківського березня». З вітаннями з нагоди відкриття Інституту звернулись віце-прем'єр-міністр України, академік М. Жулинський, міністр культури України, академік І. Дзюба, Посольство України в Росії, Державний музей Т. Шевченка в Києві, різні установи науки та культури. Почесним президентом ІТШ було обрано письменника, відомого громадського діяча, академіка, лауреата багатьох премій Олесь Гончара, директором – Л. Большакова.

У Статуті ІТШ було зазначено, що товариство діє «на засадах загальної зацікавленості у рішенні завдань з вивчення, пропаганди життя і творчості Т. Шевченка» [29, с. 7]. Основними напрямками роботи стали: 1) всебічне вивчення життя і творчості Т. Шевченка періоду його заслання; 2) пропаганда його постаті серед населення, увічнення пам'яті про нього; 3) підготовка знавців життя і творчості Т. Шевченка серед школярів, студентів, молоді різного віку. Важливим рішенням, яке підтверджувало високий науковий статус Інституту і його різнопланову діяльність, стало заснування друкованого органу – «Наукових записок (або зошитів) ІТШ», а з метою просвіти – газети-бюлетеня «Інститут Тараса» як форми пропагування своїх ідей, поширення матеріалів. Інститут швидко став визнаним центром шевченкознавства на просторі СНД (поза Україною) [10].

Незважаючи на кадрові проблеми і слабку матеріальну базу, Л. Большаков чітко уявляв напрямки дальшого розвитку ІТШ: насамперед, створення електронної бази даних, організація сектора української етнографії. У «портфелі» Інституту перебувало ще чимало цікавих проектів, зокрема перевидання «Кобзаря», підготовка книги «Оренбург шевченківських часів», збірка статей місцевого краєзнавця С. Попова про українські села на шевченківських шляхах [23, с. 242, 244].

У другому випуску «Наукових зошитів ІТШ» опубліковано одну з найзначніших праць Л. Большакова – «Коментар до Щоденника Т. Шевченка» [12]. Коментувати відомий текст поета дослідник почав з 1984 р., а іменний та географічний словники до нього, за проханням Є. Шабліовського, було виконано ще раніше – 1969 р. Коментар готував на замовлення відділу шевченкознавства Інститут літератури АН УРСР для 5 тому повного зібрання творів. Але від виконання роботи до її публікації минуло багато часу. Академічне видання затягувалось, відповідний том вийшов лише 2004 р. Тому вперше текст надруковано в Оренбурзі у форматі «Наукових зошитів ІТШ» 1993 р. і пізніше перевидано окремою книгою [13].



Хоч факсимільне видання «Щоденника» – точна копія єдиного автографа № 104 з фондів рукописів ІЛ АН УРСР – вийшло без коментарів, але його вивчення стало імпульсом до появи книги «Іхав поет із заслання» (1974), а імена й долі багатьох персонажів було відображено на сторінках двотомного «Шевченківського словника» (1976–1977). Цікавим у цьому зв'язку є погляд доньки письменника – Т. Большакової, котра стверджує, що «...и свои ежедневники отец начал заполнять, чтобы разобратсья, каково это – вести дневник. Уж очень много в его дневнике параллелей с Шевченковским» [23, с. 253]. Матеріали до «Коментаря...» він збирав понад 20 років у різних відомчих, зокрема військових, архівах Оренбурга, Н. Новгорода, Москви, Санкт-Петербурга, Києва. Це була зовсім не перша спроба коментування, але найбільш системна й повна.

У передмові до праці Л. Большаков так формулює свою головну мету – «...подробнейший фактический, текстологический, смысловой комментарий, основанный на самом доскональном научном исследовании биографии и творчества, окружения и связей Шевченко, всей той атмосферы, в которой он находился...»; а за задумом автора, коментарі мали містити «достаточно полные историко-литературные, исторические, социологические, биографические и другие сведения по поводу каждой записи, каждого события и лица, каждого шевченковского высказывания, а также всестороннюю характеристику глубинного смысла дневниковых строк и страниц...» [23, 253].

Важливо зазначити, що автор не лише встановлює і наводить точні дані й факти, але й не боїться висувати власні гіпотези, здогади. Наприклад, відповідаючи на актуальне і спірне запитання: чи вів поет такі щоденники раніше. На підставі особистого листування Т. Шевченка орьського періоду Л. Большаков доходить висновку, що ще до щоденника 1857–1858 рр. Т. Шевченко вів «записи для себе», але сам їх знищив з міркувань безпеки. Однак частину їх він міг використати у роботі над відомим циклом «російських» повістей.

Діючи спочатку винятково на громадських засадах, ІТШ зміг випустити декілька наукових зошитів [1; 27]. Створення Інституту та видання «Наукових зошитів» упродовж 1993–1995 рр. дали змогу долучити до шевченкознавчих студій нових місцевих дослідників, авторів з інших міст, дати їм можливість публікації наукових праць, а головне – далі вести роботу над текстами самого Т. Шевченка та обставинами його перебування в Оренбурзі [21].

З квітня 1994 р. Л. Большаков починає працювати над енциклопедією оточення і зв'язків Т. Шевченка періоду солдатчини 1847–1858 рр. та словником географічних назв. Істотним ґрунтом стали попередні праці – «Літа невольничі», «Іхав поет із заслання...», «Билиця про Тараса», численні статті з київської «Шевченківської енциклопедії» тощо. До поля уваги вченого потрапили не лише люди, з якими поет особисто спілкувався упродовж 10 років, але і його кореспонденти за листуванням, а також усі, кого він згадує в різних текстах – разом понад 280 статей.

У цьому проекті реалізовано глибокий і зовсім не очевидний методологічний принцип – знайомство з долею тих, хто оточував Т. Шевченка, хто може більш об'ємно представити особистість поета. Такий підхід цілком виправдовував ен-



циклопедичність, універсальність, етапність книги, котра, з одного боку, стала справді новим словом у науковій літературі про Т. Шевченка; з іншого боку, завершила серію капітальних праць у шевченкознавстві самого Л. Большакова. В основному роботу було завершено за рік, як спочатку й планував дослідник, але «шліфування» окремих статей тривало і в 1995–1996 рр. В остаточному варіанті книга являла собою «Оренбурзьку Шевченківську енциклопедію» (у робочому попередньому варіанті – «Навколо Шевченка» [25]).

У грудні 1995 р. Інститут Тараса Шевченка увійшов до структури Оренбурзького державного університету і став тут першою науково-дослідною установою гуманітарного профілю, виконуючи функції центру шевченкознавства, україністики та енциклопедичних проєктів. У цей час було презентовано електронний банк даних (2002 р. на сервері ОДУ відкрито електронний журнал «Оренбург. Шевченко. RU» [35]), наукові співробітники сектору фольклору в експедиціях записували пісні українців Оренбуржя. Підтримували контакти з НАН України, Національним музеєм Т. Шевченка в Києві, Національним музеєм-заповідником Т. Шевченка в Каневі, Луганським державним університетом ім. В. Даля, Культурним центром України в Москві тощо.

Значним внеском у світове шевченкознавство стало видання «Оренбурзької Шевченківської енциклопедії» (ОШЕ) – першого і єдиного твору такого характеру й розмаху [33]. Уперше відносно повний задум словника оточення та зв'язків Т. Шевченка, його солдатського десятиліття здійснено у додатку до київського видання «Літа невольничі» 1971 р. Пізніше цю роботу покладено в основу всіх наступних коментарів до творів Т. Шевченка, вона також допомогла готувати «Шевченківський словник» 1976–1977 рр. Згодом у процесі активних досліджень з'явилися нові факти, імена, сюжети. Потребу суттєвого доопрацювання словника Л. Большаков відчув у процесі написання «Были о Тарасе». Поступово словник перетворювався на справжню енциклопедію всього періоду заслання, до якої було включено понад 1,5 тисячі імен. Енциклопедія має три частини: 1) усі персоналії, пов'язані з Т. Шевченком; 2) географічний опис місць, де бував поет; 3) матеріал про увічнення пам'яті поета (учені, письменники, заходи, меморіальні дошки тощо).

Енциклопедичний проєкт Л. Большакова став унікальним у світовому шевченкознавстві за структурою, змістом, обсягом інформації, залученими джерелами, серед яких раніше невідомі архівні матеріали з 10 міст Росії, України, Казахстану, Литви, Польщі. Авторів вдалося розшукати в різних архівах стародавні документи Оренбурзької, Орської фортець, Раїмського укріплення, частину їх вважали загубленими. У результаті значно розширилася джерельна база шевченкознавства, зокрема було залучено метричні та приходські книги, військові та поліцейські накази, ревізькі казки тощо, а також рідкісні історико-краєзнавчі та мемуарні тексти (праці губернських архівних комісій, спогади старожилів, громадських діячів того часу, довідникові видання).

При підготовці енциклопедії Л. Большаков удосконалив та реалізував такі принципи і прийоми:



- зіставлення усіх відомих видів джерел;
- використання нових, докладних персонально-узагальнювальних статей-коментарів;
- розробка єдиної, універсальної внутрішньої структури (плану) статей;
- розташування персональних статей при збереженні загального алфавітного порядку за ступенем знайомства з Т. Шевченком і впливу на нього;
- використання перехресних міжстатейних посилань – «підказок»;
- обов'язкові посилання на джерела інформації;
- застосування суворого принципу посилань на літературні та мистецькі твори Т. Шевченка за єдиним джерелом – академічним багатотомним виданням 1963–1964 рр.;
- наявність інформації про попередній дослідницький досвід у вивченні оточення Т. Шевченка;
- доповнення енциклопедії розгорнутим довідковим апаратом.

Результатом такої кропіткої роботи стала можливість відтворити події, дізнатись про долю різних людей шевченківської доби, усунути деякі фактичні помилки, прояснити дискусійні питання життя і творчості Т. Шевченка (передісторія і обставини написання багатьох віршів, малюнків, портретів). Дотепер ОШЕ є найповнішим виданням такого зразка про Т. Шевченка.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х р. основна діяльність Л. Большакова була пов'язана здебільшого з вирішенням завдань керівництва ІТШ [7; 15], узагальненням досвіду роботи Інституту в ЗМІ, проведенням щорічного «Шевченківського березня», перевиданням попередніх творів [17; 20; 26], укладанням і редагуванням наукових збірників тощо.

У березні 2003 р. відбулась наукова конференція до 10-ліття діяльності ІТШ. В підсумковій резолюції було зазначено, що ІТШ став загальноновизнаним центром шевченкознавства й регіональних енциклопедій. Але після несподіваного відходу Л. Большакова з життя у серпні 2004 р. без свого керівника та головного ідеолога ІТШ зазнав значної поетапної реорганізації і незабаром припинив існування. Численні рукописи, нариси, чернетки залишились не надрукованими, цікаві проекти – невиконаними. Серед них – конференція з російсько-українських культурних зв'язків, книжки «Півстоліття з Шевченком», «Шляхами задумів», «Книга про вічне життя», про російську прозу Т. Шевченка, повний опис шевченківського десятиліття тощо. До самого кінця життя вчений мріяв про продовження роботи своєї «дитини» у будь-якій корисній формі [23, с. 274]. Але дійсність виявилася іншою – поступово змінювалися покоління дослідників, ускладнювалися російсько-українські взаємини, спадщину Л. Большакова неоднозначно сприймало навіть місцеве суспільство, ЗМІ. Лише у березні 2013 р. у рамках Других Міжнародних Шевченківських читань в Оренбурзі порушено питання про необхідність відродження діяльності ІТШ напередодні 200-ліття від дня народження Т. Шевченка і 90-ліття від дня народження Л. Большакова. Результатом стало поновлення роботи міжрегіонального громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка», який презентує свої здобутки на власному інтернет-порталі [32].



Таким чином, значення понад півстолітньої науково-літературної і культурно-просвітницької шевченкознавчої діяльності Л. Большакова велике й багатогранне. Його можна представити у декількох ракурсах.

По-перше, відкрито і введено до наукового обігу нові архівні й літературні джерела. Учений завжди закликав до максимального розширення джерельної бази в шевченкознавстві, називаючи себе «принциповим документалістом». Як історик літератури Л. Большаков невпинно й системно звертався до вивчення мемуарних джерел – листів, нотаток, щоденників тощо, оскільки чудово розумів джерелознавчу цінність таких матеріалів. Тому не випадковим є таке уважне ставлення вченого до «Щоденника» Т. Шевченка, глибокі міркування над ним.

По-друге, реконструйовано й уточнено значну частину біографії Т. Шевченка, а також пов'язаних з ним людей. Більшість фактів з числа відомим про період заслання – це результат пошуків Л. Большакова, який зміг проникнути в поетів «закритий мир – огромный, таинственный и, казалось, навсегда погребенный». Своє наукове і в широкому сенсі громадське завдання вчений бачив в тому, щоб очистити Т. Шевченка «от накипи казенных выдумок официальных биографов».

По-третє, сформульовано нові теми досліджень: оточення поета, маршрути подорожей, виникнення сюжетів творів, повсякденне життя в засланні тощо; досліджено творчу історію багатьох текстів. Водночас, скасовано чимало літературно-історичних штампів, що існували у радянській науковій традиції відносно особистості Т. Шевченка, його сучасників; доведено авторство редакцій деяких віршів поета. Особливо гостро Л. Большаков сприймав оцінки, які стосувалися надмірної революційності й атеїзму Т. Шевченка.

По-четверте, вдосконалено новаторський для гуманітарної сфери того часу такий дослідницький напрям (або жанр), як «науковий пошук». Л. Большаков, сповідуючи свій залізний принцип: «Шукати матеріали, розуміти документи, йти від факту до узагальнення», володів мистецтвом пошуку потрібних архівних документів, умів перетворити сухий документ на живе слово письменника, його книги – це особливі науково-художні твори, читати їх цікаво й корисно.

По-п'яте, в Оренбурзі закладено основи регіональної наукової школи шевченкознавства (понад 20 книг, виданих різними мовами світу), визнаної на міжнародному рівні. Фундаментальними працями Л. Большакова можна вважати тритомну «Быль о Тарасе», коментар до «Щоденника» Т. Шевченка, енциклопедію, словники, цикл романів-пошуків, документальних есеїв.

По-шосте, під впливом організаційного таланту та ентузіазму Л. Большакова широко популяризували спадщину та ім'я Тараса Шевченка. У містах і районах Південного Уралу ім'я поета за різних часів мали або досі мають вулиці, сквери, навчальні заклади, установи культури, підприємства, громадські об'єднання. Діяльність Л. Большакова піднімала в регіоні авторитет науки, її виховне і просвітницьке значення. Багато читачів і слухачів переживали естетичну й інтелектуальну насолоду від книг і публічних виступів письменника, який майстерно вмів говорити про складні речі простою, захопливою, доступною мовою.



ЛІТЕРАТУРА

1. Банников А.П. Шевченко и Сапожниковы // ОИТШ. Научные записки. III Тетрадь. – Оренбург: Димур, 1994. – 76 с.
2. Большаков Л.Н. Бьль о Тарасе. – М.; Оренбург: ЕТПК «Кора», 1993. – Кн. 1. Яман-Кала. – 437 с.
3. Большаков Л.Н. Бьль о Тарасе. – М.; Оренбург: ЕТПК «Кора», 1993. – Кн. 2. На Арале. – 448 с.
4. Большаков Л.Н. Бьль о Тарасе. – М.; Оренбург: ЕТПК «Кора», 1993. – Кн. 3. Оренбург. – 299 с.
5. Большаков Л.Н. «Все он изведаль...» // Научная библиотека Оренбургского государственного университета. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://artlib.osu.ru/web/books/bolshakov/book0005.pdf>
6. Большаков Л.Н. «Все он изведаль...». Т. Шевченко: поиски и находки. – Київ: Дніпро, 1988. – 541 с.
7. Большаков Л.Н. Десять лет Институту Тараса Шевченко в Оренбурге // Слобожанщина: Літературний вимір. Зб. наук. праць. – Луганськ: Знання, 2004. – Вип. II. – С. 67-68.
8. Большаков Л.Н. Дорогами Кобзаря. – Оренбург: Южный Урал, 1991. – 56 с.
9. Большаков Л.Н. Изучение окружения и связей Т. Шевченко как источник исследования его творчества периода ссылки (1847–1857 гг.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1968. – 15 с.
10. Большаков Л.Н. Институт Тараса Шевченко (первые итоги) // Национальные проблемы народов Оренбуржья: история и современность. – Оренбург: [б.и.], 1993. – С. 35-36.
11. Большаков Л.Н. Їхав поет із заслання. Пошуки, роздуми, дослідження. – Київ: Дніпро, 1977. – 327 с.
12. Большаков Л.Н. Комментарий к дневнику Т. Шевченко // ОИТШ. Научные записки. II тетрадь. – Оренбург: Ин-т Шевченко, 1993. – 108 с.
13. Большаков Л.Н. Комментарий к дневнику Тараса Шевченко. – Оренбург: Оренбургская губерния, 2001. – 311 с.
14. Большаков Л.Н. Літа невольничі: Книга пошуків та досліджень про Т.Г. Шевченко періоду заслання. – Київ: Дніпро, 1971. – 425 с.;
15. Большаков Л.Н. Научно-исследовательский Институт Тараса Шевченко Оренбургского государственного университета // Слобожанщина: Літературний вимір. – Луганськ: Знання, 2003. – Вип. I. – С. 15-19.
16. Большаков Л.Н. По следам Оренбургской зимы: Книга поисков. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1968. – 227 с.
17. Большаков Л.Н. Повести о поисках и обретениях. – М.: Русская книга, 2000. – 495 с.
18. Большаков Л.Н. Повесть про вічне життя. – Київ: Веселка, 1990. – 214 с.
19. Большаков Л.Н. Пошук заповітного: Спостереження, роздуми, знахідки. – Київ: Дніпро, 1985. – 342 с.
20. Большаков Л.Н. Там за Уралом, за Елеком... – Оренбург: ИПК ОГУ, 2003. – 236 с.
21. Большаков Л.Н. Тетрадь с вырванными листами // Повести о поисках и обретениях. – М.: Русская книга, 2000. – С. 411-430.
22. Большаков Л.Н. Шляхами великої долі. – Київ: Веселка, 1984. – 175 с.
23. Большакова Т.Л., Любичанковский С.В. Леонид Большаков: автопортрет на фоне эпохи. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2012. – 460 с.
24. Ведмицкий А.Н. Т. Шевченко в Оренбургской ссылке. – Оренбург: Оренбургское книжное изд-во, 1960. – 178 с.
25. Вокруг Шевченко: Энциклопедическое издание. В 3-х ч. – Оренбург: Препринт Laser, 1996. – Ч. 1. Имена (А–Л). – 290 с.; Ч. 2. Имена (М–Я). – 258 с.; Ч. 3. Названия. – 100 с.
26. Дневник Тараса Шевченко с 12 июня 1857 г. по 13 июля 1858 г. / коммент. Л.Н. Большакова. – Оренбург: Оренбургская губерния, 2001. – 311 с.
27. Дорофеев В.В. Оренбург Шевченковский // ОИТШ. Научные записки. 1 тетрадь. – Оренбург: Ин-т Шевченко, 1993. – 76 с.



28. Збірник праць XIX наукової Шевченківської конференції. – Київ: Наукова думка, 1972. – 251 с.
 29. Інституту Тараса Шевченка – 10 лет. – Оренбург: ИПК ОГУ, 2003. – 178 с.
 30. Мемориальный музей-гауптвахта Тараса Шевченка / автор-сост. Л.Н. Большаков. – Оренбург: Южный Урал, 1991. – 16 с.
 31. Михайлив Е. Уральская Шевченкиана Леонида Большакова // День. – 2004. – № 143. – 13 серпня.
 32. Научно-просветительский институт Тараса Шевченка и украинистики. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://it-shevchenko.ru/>
 33. Оренбургская шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцати лет. 1847–1858. – Оренбург: ПД Димур, 1997. – 510 с.
 34. Т. Г. Шевченко в ссылке. – Чкалов: Облиздат, 1939. – 143 с.
 35. Шевченко. RU // Научная библиотека Оренбургского государственного университета. Электронный ресурс. Режим доступа: http://artlib.osu.ru/site/index.php?option=com_content&task=view&id=11&Itemid=98

Денис Черниенко

ШЕВЧЕНКОВЕДЕНИЕ ЛЕОНИДА БОЛЬШАКОВА: ПОИСК ДЛИНОЮ В ЖИЗНЬ

В статье показаны основные этапы жизненного и творческого пути известного писателя, педагога, общественного деятеля Л. Большакова, его научно-литературное наследие, вклад в исследование периода ссылки Тараса Шевченко, формы научно-просветительской деятельности.

Ключевые слова: историография, литературоведение, научный поиск, Оренбург, Южный Урал, просветительство, ссылка, шевченковедение.

Denis Tchernienko

LEONID BOLSHAKOV'S SHEVCHENKO STUDIES: A LIFELONG SEARCH

The main stages of life and career of the famous scientist, writer, pedagogue, public figure L. Bolshakov, his scientific and literary heritage, his contribution to the study of the period of Taras Shevchenko's exile and forms of scientifically-educational activity are shown in this article.

Keywords: historiography, Study of literature, scientific research, Orenburg, the Southern Urals, education, exile, Shevchenko Studies.

